

theologisch-politieke twistpunten onder de dominante gereformeerden. Zijn broer Jan blijkt een Vredestadsburger te zijn geweest, aanhanger van een met de gereformeerde beweging van de nadere reformatie wel enigszins vergelijkbare mystiek-ascetische stroming binnen de Waterlandse richting onder de toenmalige doopsgezinden. Zijn denken bouwde voort op voor-reformato-ri-sche tradities en bezat allerlei raakpunten met doperse en diverse andere eigentijdse mystieke en piëtistische stromingen. De receptie van zijn werk wijst ook op een bredere dan specifiek doperse belangstellingskring. Enige voorzichtigheid lijkt dus gewenst wanneer met behulp van het werk van de Schabaeljes gezocht wordt naar het 'dopers-eigene': er bestond toentertijd kennelijk een religieus substraat dat zich met allerlei kerkelijke en seclarische richtingen liet verbinden.

Visser heeft een interessante en belangrijke verkenningstocht in het land van de religieuze gebruiksliteratuur ondernomen, die van allerlei oplevert voor een reeks van deelreinen van de zeventiende-eeuwse cultuurgeschiedenis. Misschien zelfs wel een beetje al te veel oplevert, want dissertaties van deze omvang, waarin annotatie en bijlagen de niet direct geserreerd geschreven tekst in omvang nog overtreffen, moesten maar niet gewoon worden.

G. J. Schutte

F. A. van Lieburg, *De nadere reformatie in Utrecht ten tijde van Voetius. Sporen in de gereformeerde kerkeraadsacta* (Rotterdam: Lindenberg, 1989, 172 blz., f34,90, ISBN 90 70355 18 3).

De reformatie van de zestiende eeuw, bevestigd door de synode van Dordrecht 1618-1619, had leer, inrichting en organisatie van de kerk in de Nederlanden hervormd. Naar het oordeel van veel zeventiende-eeuwse kerkleden diende dit opgevolgd en verdiept te worden door een reformatie van de christelijke levenswandel. De christen kenmerkt zich door een ernstige, persoonlijke vroomheid, die zich vanzelfsprekend uit zal in een dankbaar aan de dienst van God gewijd levensgedrag dat uiteraard het stempel van strikte gehoorzaamheid aan zijn wet zal vertonen. Deze reformatie van de levenswandel — individueel zowel als collectief — is dus zowel blijk van als middel tot persoonlijke geloofsovergave en bekering.

Het programma van deze beweging van de 'nadere reformatie' is uit diverse contemporaine geschriften goed bekend. Werking en effect ervan in de praktijk is veel minder verkend. Van Lieburg beschrijft die, aan de hand van de lokale kerkeraadsacta, voor de stad Utrecht, met name in het derde kwart van de zeventiende eeuw. Utrecht was een brandpunt van de beweging, niet het minst door de invloed van Voetius.

De Utrechtse kerkeraad legde zijn streven in die jaren vast in een reeks programmatische besluiten en bevestigde het in zijn handelingen. Het ideaal was alomvattend: de reformatie van het gehele maatschappelijke gedragspatroon. De realisering daarvan kende een tweeledige aanpak: vanuit en door de kerk zelf en tevens van overheidswege. Door prediking, catechese en tucht diende de christelijke levenswandel van de kerkleden versterkt te worden, maar tegelijkertijd moest de overheid door voorschriften en bepalingen dit kerkelijk offensief ondersteunen. In zondagsviering, kerkgang, geordend gezinsleven en openbaar gedrag diende het christelijk gehalte van de samenleving publiek zichtbaar te worden, zo hield de kerkeraad de overheid regelmatig voor. De hantering van de kerkelijke tucht over een breed scala van houdingen en gedragingen laat zien, dat de kerkeraad tegelijk ernst maakte met de *praecisitas* in de *praxis pietatis* van de kerkleden.

Een en ander verliep niet zonder problemen. Kerkeraad en overheid divergeerden zo nu en dan over tempo, gestrengheid en invulling van optreden; gemeenteleden bleken onwillig of onmachtig zich aan de eisen van de kerkeraad te conformeren. Maar er waren ook gemeenteleden, die het kerkeraadsoptreden onvoldoende oordeelden: voor piëtisten van labadistische snit bleef de kerkeraad zich teveel met uiterlijke zaken ophouden, teveel belang hechten aan een ruime gereformeerde doopspraktijk. Het was niet alleen de bekende Anna Maria Schurman, die in de ban van De Labadie geraakte. Er werden in Utrecht meer gelijkgezinden gevonden. Niemand minder dan dominee Van Lodensteyn raakte al somberder gestemd over de effecten en mogelijkheden van het kerkeraadstreven.

Er zijn heel wat meer resultaten van soortgelijk lokaal onderzoek elders vereist, om verantwoorde generalisaties over de betekenis van het streven naar nadere reformatie te kunnen formuleren. Dit Utrechtse onderzoek lijkt echter wel belangrijke aanwijzingen daarvoor te leveren. Het streven naar nadere reformatie van de kerk en disciplineren van de samenleving stuitte aan de ene kant op maatschappelijke situaties en verhoudingen, die een onbelemmerde doorwerking verhinderden: de politiek-maatschappelijke invloed van de kerk was te gering. Aan de andere kant vertoonde het sporen van innerlijke spanning: het wilde een preciese volkskerk, een Verbondsgemeenschap met ruime doopspraktijk en een streng bewaakte avondmaalsgang. Voor de strikt piëtistisch gezinden was dat een te objectieve benadering. Zij trokken zich dan ook uit het kerkelijk-maatschappelijk streven naar nadere reformatie terug in de beweging van de nadere reformatie, die — voorzover niet reeds als de labadisten buiten de kerk getreden—zich in gezelschap en conventikel terugtrok. Het streven naar nadere reformatie en de beweging van de nadere reformatie verhouden zich in deze formulering als cultuurbeweging en subcultureel residu. Hoe die scheiding der geesten zich in de praktijk voltrokken heeft, en wanneer, zal, zoals gezegd, pas op grond van meer onderzoek vast te stellen zijn.

G. J. Schutte

B. Capp, *Cromwell's Navy. The Fleet and the English Revolution 1648-1660* (Oxford: Clarendon Press, 1989, xii + 420 blz., £40,-, ISBN 0 19 820115 X).

This highly-detailed study of the English navy under Cromwell and the Commonwealth is, in every respect, an admirable contribution to the field of naval history. The book breaks completely free from the narrow range of perspectives and concerns which characterize and, some would say excessively constrain most traditional naval history writing. The work is in fact a highly sophisticated—and immensely erudite—study in social, political and religious history using the navy as a focus. As such it not only provides a definitive account of Cromwell's navy but is a major contribution to the general history of not only England but maritime Europe in the period. The only element of weakness (detected by this reviewer at any rate) is the relative paucity of relevant Dutch, German, French, Spanish and Italian sources consulted.

The strategic and military roles of the navy are by no means neglected, the author's sections on the Anglo-Dutch War of 1652-1654, Anglo-Dutch maritime relations after 1654, the Anglo-Spanish War of 1655-1660 and the Baltic crisis of 1657-1660 all being concise but at the same time containing novel insights and new material. But this side of the subject takes up only a relatively small part of this substantial book. The great bulk is devoted to the navy's role in England's domestic politics and to the political, and social make-up of the navy itself. Professor